

НЕКАЛЬКІ ЭТЫМАЛОГІЙ І ТАЯМНІЦЫ ГІСТОРЫІ МІНСКА

I. Kuryan. Several etymologies and the mysteries of Minsk history.

The article is related to the etymology of the names of two rivers in the historical and cultural context of the modern capital of Belarus – Minsk. *Menka* and *Niamiha* are treated as variants of the primary form that has changed because of the phonetic similarity with other sounds, the lack of standardization of pronunciation variants and further spread of dissimilar fixations, resulting in many new legends on the basis of existing options.

Keywords: protoform, etymology, reconstruction of primal pronunciation, identification of innovative forms, legends of modern times.

Гісторыя мовы неадрыўна звязаная з развіццём цывілізацыі. Калі гісторыкі кажуць пра працэсы і плямёны, філолагі паралельна прыкладаюць да гэтага дыялекты. Калі ў гісторыі адбываецца змена ўладароў або гістарычных перыядаў, у мове адзін гук можа змяніцца на іншы, і гэта станецца не менш важкай падзеяй, чым з'ява, якую адносяць да гістарычнай сенсацыі.

Бадай не скажаш, што філолагі часцей зазіраюць да гісторыі чалавецтва, чым гісторыкі да “філалогіі чалавецтва”. Менавіта такая навуковая кааперацыя дапамагала б высветліць не адну гістарычную таямніцу нашай краіны. Часцей за ўсё перасячэнні адбываюцца ў анамастыцы, і тапонімы з'яўляюцца тым матэрыялам, што, як кажуць, у першую чаргу закранае інтарэсы як гісторыкаў, так і філолагаў. Але ж цеснага міждысцыплінарнага ўзаемадзеяння не хапае, таму прывядзем у дадзеным даследаванні некаторыя прыклады.

Гэтак у артыкуле гісторыка А.Кіштымава “Трудно и неманский водный путь. Конец XVIII – начало XX в.” (Киштымов 2008: 130) у цытаце з “изъяснений” Дэпартамента водных камунікацый Расейскай імперыі да выданных гідраграфічных мапаў XIX ст. (Краткое описание 1802: 68) мімаходам было заўважана, што рака *Нёман* мае свой нямецкі адпаведнік *Мемель*: «Нимен (или Мемель у немцов), есть одна из полезнейших рек Европейской России, которою производится знатное судоходство изо всея Литовския области и частию Волыни». Зразумела, што этымалагічнае даследаванне

гэтых назваў не ўваходзіла ў задачы аўтара артыкулу, але сама канстатацыя паказвае механізм распаўсюду падобных фактаў у гістарычным матэрыяле – яны абазначаны, фігуруюць і пераносяцца без, як казалі б самі гісторыкі, патрэбы аналізу іх падабенства.

З цытаванага фрагменту бачна, што адпаведнасць назваў *Нёман* і *Мемель* з даўніх часоў не заставалася без увагі. Сфармаваўся стан рэчаў, якім карыстаюцца і гісторыкі, і філолагі: *Мемель* з’яўляецца нямецкай назвай ракі *Нёман*, з чаго зразумела, што мясцовая назва *Нёман* магла быць перайначаная іншаземцамі “на свой манер”.

Пакуль філолагі не выканаюць філалагічнага аналізу, для гісторыкаў *Нёман* будзе *Нёманам*, а *Мемель* будзе *Мемелем*, а будучыя гістарычныя гіпотэзы будуць абавірацца на два існуючыя сведчанні з дапушчэннем, што адно вынікала з другога ў пэўнай гістарычнай прагрэсіі. Аднак, дастаткова толькі распачаць аналіз з’явы, і цяжка вызначыць, што ў гэтых паралельных найменнях было пачатковым, а што другасным.

Звычайна лічыцца, што *Нёман*, (наша меркаванне – у постаці *Немень*) з’яўляецца зыходнай назвай балцкага паходжання. Даследчыкамі-філолагамі шырокае паняцце “балцкі” перагледжана больш дэталёва, таму нават у Вікіпедыі ўзгадваецца “жмудзінскае” *naminis* ‘хатні’ (А. Качубінскі), існуюць параўнанні з фіна-вугорскім *niemi* ці карэльскім *nomel* ‘пясчystая каса, намытая ракой пры выйсці да мора’ (А. Пагодзін, Т. Лер-Сплавінскі). Але існуе і крытыка вывадзення гэтай формы з фіна-вугорскіх дыялектаў (М. Фасмер). Часам *Нёман* разглядаецца як гібрыд са славянскім адмоўным элементам **ne-* і балцкай тэмай **-tun* (К. Буге). Мы ж будзем прытрымлівацца пазіцыі, што гэта форма з адмоўнай часткай **ne-* і тэмай **-ten/*tъn*, што на момант узнікнення (вызначэнне чаго пакуль немагчыма) магла адпавядаць як германскім, так і балцкім, або славянскім формам. На нашу думку, насуперак пазіцыі Я. Карскага, які лічыў, што **tъn* звязана з ‘многа’ (Жучкевіч 1974: 255), корань *-ten* выводзіцца з і.-е. *mini* ‘малы’, што выяўляецца ў гоц. *mins* ‘меней’, у ст.-в.-ням. *min* ‘меней’ (зафіксавана, як падае этымалагічны слоўнік В. Пфайфера (Пфайфер 2014: 873), ад 750 г. па 1050 г. н.э.), з гэтым звязана сучаснае ням. *minder* ‘тое ж’, рус. *меньше* ‘тое ж’, польск. *mniej* ‘тое ж’, бел. *меней* і пад. Мы лічым, што **Neten* са старажытных часоў азначаў ‘вялікая рака’, што і выражалася ўласцівай для мясцовых моў канструкцыяй *не-малы*. Падобны сэнс, як адзначана ў шырока вядомых этымалогіях, укладзены ў элемент **dъn-* у назвах такіх рэк як Дон, Днепр,

Днестр, Дунай. Магчыма, назва *Нёман* ‘не-малы’ не з’яўлялася па сутнасці мясцовым тапонімам, а картаграфічным абазначэннем магістральнага шляху, нечым тыпу ‘бальшак, вялікая дарога’. Аднак, малыя рэкі, прытокі, другасныя шляхі, як малыя вулкі на мапе горада, маглі масава называцца словам *Мень/Мена* ‘малы’. Напэўна, гэтымі назвамі актыўна карысталіся, адсюль узнікае іх інтэрпрэтацыя як вусная, так і пісьмовая. На жаль, цяжка сказаць, хто першы ўключыў такую “дарожную” назву ў карыстанне і хто быў першым яе інтэрпрэтатарам.

Сыходзячы з разважанняў А. Пагодзіна (Погодин 1901: 7), менавіта германцы першыя распавялі свету пра ўсходніх суседзяў, займаючыся з імі гандлем. Яны, сапраўды, маглі перайнакшыць мясцовыя назвы, што “было неудобно для произношения германским купцам”, адлюстроўваючы новую версію тапоніма ва ўласных геаграфічных даведніках (Погодин 1901: 11). На гэтым прыкладзе мы бачым, як выпрацоўваецца навуковы вектар, што нямецкі *Мемель* з’яўляецца вытворным ад балцкага *Нёман*.

Але ж магчыма дапусціць рознае, бо першыя славянскія згадкі пра *Нёман* у лексічнай форме, набліжанай да сучаснай, стасуюцца найраней з *Іпацьеўскім летапісам* з XV ст. (гэта звесткі за 1262 г. пра кляштар Войшалака “на рече на Немне”), а вось у *Аповесці мінулых часоў* у апісанні падзей да XII ст. першы кіеўскі географ Нестар пра *Нёман* наогул не ўзгадвае. Германцы ж значна раней пабывалі на прынёманскіх тэрыторыях у якасці каланістаў, гандляроў, нападнікаў. Напрыклад, назва *Memel* (у форме *Mimel* – “castrum inter Mimelam et Dangam”) сустракаецца ў лацінскамоўных актах пра закладку Мемельскага замку (сёння – Клайпеда) ад 29.07.1252 г. і ад 08.02.1253 (Дземярэцкас 2002), пазней – напрыклад, у хроніцы Пётры з Дуйсбурга XIV ст. *Chronicon terrae Prussiae* (1326) у форме *Memel*. Не выключана, гэта славяне перайначылі “па-свойску” нейкую папярэднюю германскую ці балцкую назву – тэарэтычна ад X ст. гэта мог быць ужо славянскі выраз і г.д. Дарэчы, у спробах этымалогіі назвы *Нёман* здараюцца прывязкі да славянскага **nietu* ‘нямы, ціхі, павольны’, ды мала хто памятае, што такія меркаванні ўпершыню з’явіліся ў XV ст. у першым польскім геаграфічным апісанні п.н. *Chorografia* ў хроніцы Яна Длугаша (Длугаш 1480: пагіна 14), якая, на жаль, не адносіцца да аўтарытэтных этымалагічных крыніц. На гэтым фоне сустракаюцца новыя параўнанні з літ. *temelis* ‘мямля, немой’, літ. *nemti* ‘нямец’ у выказваннях кразнаўцы, даследчыка гідронімаў з Клайпеды

К. Дземярэцкаса (як падае Вікіпедыя ў артыкуле “Неман”), што, па сутнасці, адпавядае славянскім словам *мямля* і *нямець*. Колькасць этымалогій узрастае, нічога заганняга ў гэтым няма, але ж пакуль пытанне не вычарпана, яго трэба спрабаваць высветліць максімальна. З адным давядзецца змірыцца – першасная назва так і застаецца нашай тэарэтычнай мрояй.

Паколькі ў прыкладанні да старажытнасці і недахопу факталагічнай базы даследчыкі часта пачынаюць хадзіць па коле бяздоказнасці, найлепей прыняць становішча, калі абедзве назвы ўмоўна з’яўляюцца адным і тым самым словам, незалежна ад свайго паходжання ці часу фіксацыі. То бок прыем нейкую тэарэтычную протаформу, якая з часам магла набываць балцкія, германскія або славянскія рысы і ў гэтым інавацыйным выглядзе з’яўлялася адной з “эннай” колькасці інтэрпрэтацый. Філолагам трэба знайсці доказы, што інавацыйныя фанетычныя варыянты – гэта, па-сутнасці, тыя самыя формы, а гісторыкам трэба зразумець, што тапанімічных фактаў не некалькі, як іх зафіксавалі ў пісьмовых крыніцах інтэрпрэтатары, а, умоўна кажучы, адзін.

Адсюль ствараецца незвычайны прэцэдэнт, калі тапонім не можа разглядацца як нейкая дыялектная форма, дзе адбываліся рэгулярныя змены гукавай сістэмы. Можна перачытаць “Гістарычную фаналогію беларускай мовы” П.Векслера, што акурат прадпрымае спробы апісання “дагістарычнай эпохі” славянскай і беларускай фанетыкі, перагледзець храналагічную табліцу гукавых зменаў у “Спробе лінгвістычнай геаграфіі Беларусі” П. Бузука, пагадзіцца з тэорыяй Я. Станкевіча пра вялікі балцкі ўклад у паходжанне беларускіх плямёнаў і іх дыялектаў, але гэта не дапаможа высветліць, як *Нёман* стаў называцца *Мемелем*. Ва ўзгаданых працах часцей вядзецца гаворка пра ўзнікненне і згасанне акрэсленай фанетычнай з’явы, пра кантакты дыялектаў з суседнімі фанетычнымі зонамі, нават з гістарычнымі зонамі, але менш улічання нясталых гістарычных кантактаў, формы з’яўлення пэўных найменняў у першакрыніцах, храналогія іх фіксацыі, мала прымаюцца да ўвагі фанетычныя інавацыі, прычынай якіх магла быць інтэрферэнцыя з далёкімі, а не суседнімі мовамі, таксама не бярэцца да ўвагі магчымасць новага прачытання ўжо існуючага графічнага выразу. Таму ўзнікае яшчэ адзін аспект, які наўрад ці можна аднесці да чыста фаналагічнага – гэта пытанне збору інфармацыі пра інтэрпрэтацыю зыходнай гукавай сістэмы іншамовнымі сведчаннямі. Магчыма, тут і ўзнікае прастора для новых адкрыццяў.

Вяртаючыся да протаформы *Нёмана* або *Мемеля*, прыемем, што ў гэтым слове адбыліся ўзаемазамёныя фанетычныя з’явы: альтэрнацыя *М/Н* або *Н/М*, а таксама *Н(НЬ)/ЛЬ* або *ЛЬ/Н(НЬ)*. То бок, нейкае зыходнае становішча рэалізавалася адзначанымі алафонамі. Прычынай гэтых заменаў сталася фанетычнае падабенства гукаў, іх рознае ўспрыняцце, адсутнасць уніфікацыі вымаўленчых варыянтаў, відавочна, далейшая трансляцыя гэтых гукаў праз іншаземцаў, і, як наступства – іх рознародная фіксацыя ў пісьмовых крыніцах. Іншымі словамі, мы аднясем гэтыя гукавыя варыянты да адвольных, нават залежных ад суб’ектыўнага ўспрыняцця пэўнай асобы, якая чула і прамаўляла іх “па-свойску”. Гэтыя гукавыя варыянты не вызначаны пазіцыяй у слове і не з’яўляюцца дыялектнымі формамі. Аднак трансфармацыі, што мы назіраем, палягаюць на гукавым падабенстве.

Нагадаем, што фанетычна *М* адрозніваецца ад *Н* наступнымі ўласцівасцямі: пры прамаўленні гэтага гуку ствараецца артыкуляцыйная перашкода шляхам змыкання вуснаў, а пры прамаўленні *Н* пярэдня частка языка крапаецца зубоў. Можна, зрэшты, прамовіць *Н*, крапаючыся языком верхняй вусны. Аднак падабенства *Н/М* або *М/Н* забяспечвае не месца, дзе паветру ствараецца перашкода, а тое, што абодва санорныя гукі блакуюць ротаваю яміну і накіроўваюць паветра праз нос. Галоўным рэзанатарам іх вымаўлення з’яўляецца менавіта яміна носу, адсюль яны гэтак падобныя ў гучанні.

Яшчэ больш падобныя да сябе гукі *Н(НЬ)/ЛЬ*, бо яны артыкулююцца кончыкам языка амаль у тым самым месцы. Дадамо, што *Н(НЬ)/ЛЬ* вельмі падобныя і да *Й*, які таксама вымаўляецца ў тым самым месцы, толькі сярэдняй часткай языка, а не ягонай пярэдняй часткай. Гук *Й*, у сваю чаргу, можа лёгка перайсці ў фрыкатыўны *Г*, ён можа атаясамлівацца з заднепаднябенным, што мы пакажам у далейшых прыкладах.

З вышэй адзначанага вынікае, што ў нашым моўным арэале, у якім на дадатак трэба ўлічваць фактар “моўнага чужынца”, былі цалкам дапушчальныя названыя фанетычныя перакрываванні, што пацвярджае не толькі прыклад “*Нёман – Мемель*”.

Належнасць такой гукавай тоеснасці прыгадвае і бел. *Мікалай* / рус. *Николай*, *Мікіта* / *Нікіта*, а таксама бел. *мядзведзь* / польск. *niedźwiedź*, у тым ліку, рус. *мелкий* і літ. *menkas* ‘дробны, малы’, накіроўваючы нашыя думкі наўпрост да гідроніму *Менка*, які з’яўляецца неад’емнай часткай гіпотэзы пра паходжанне назвы сталіцы Беларусі – *Менск*.

У даследаваннях беларускіх археолагаў і гісторыкаў, пачынаючы ад 20-х гг. XX ст. (А. Ясінскі) да сённяшніх дзён (Г. Штыхаў, Ю. Заяц, С. Тарасаў) з націскам на балта-славянскія этымалогіі С. Распонда (Распонд 1972: 22) і У.Нярозніка (Нярозник 1983: 118), прынята меркаванне, што малая рэчка *Менка*, якая працякае напачатку ад сучаснага Мінска, сталася падставай да назвы горада з апорай на тыповую мадэль: *гідронім* > *тапонім* з *суфіксам* -sk. Адсюль у некаторых публікацыях узнікае назва гэтай невялікай рэчкі ў постаці *Мена* або *Мень*, маўляў: *Мена/Мень* дало *Менск*. На адной з апошніх навуковых сесій, прысвечаных гісторыі Мінска, што адбылася у Музеі гісторыі горада Мінска (“Як Мінск сталіцай стаў”, 03.03.2018) археолаг С. Тарасаў рабіў пра гэта даклад, а нават стварыў старонку ў інтэрнэце, дзе 31.03.2018 з’явіўся ягоны артыкул “Городище на Менке» (Тарасаў 2018), прысвечаны гіпотэзе, якая набывае ўсё шырэйшую “раскрутку”: закладзенае на “мелкай” рацэ *Менцы* гарадзішча было першасным *Менскам*, але з прычын разбурэння горад быў перадыслакаваны жыхарамі на гару, дзе суседняя рэчка з зусім іншай назвай *Няміга* ўпадала ў Свіслач ды стаялі ўжо абаронныя пабудовы памежнага ўмацавання з назвай *Няміга*. Перасяляючыся на *Нямігу*, жыхары прыхапілі з сабой папярэдняю назву знішчанага прышлымі ваярамі паселішча – *Менск*. Тут, на *Нямізе*, паселішча адраділася і пашырылася да новага горада са старой назвай.

Сучасным жыхарам Мінска падаецца, што гіпотэза *Мена* > *Менск* грунтоўна падмацавана пісьмовымі крыніцамі – згадкай пра бітву на *Нямізе* ў 1067 г. (“Аповесць мінулых часоў”, “Слова пра паход Ігаравы”). Як вядома з існуючых спісаў “Аповесці мінулых часоў”, Яраславічы “поидоша к *Немизе*. И Всеславъ поиде противу. И совокупившеся в бои на *Немизе*”. Трэба звярнуць увагу на тое, што ў першакрыніцах наогул не фігуруе рака *Менка*, як, дарэчы, і Свіслач. Існуе горад *Менеск* і ягоныя жыхары – *мяняне*. Тэкст летапісу пакінуў нашчадкам толькі адну таямніцу – слова *Няміга*, да якой пайшлі з палоннымі жанкамі і дзецьмі кіеўска-чарнігава-перэяслаўскія князі Яраславічы пасля знішчэння *Менеска*.

Узнікае патрэба ў даступных датах фіксацыі складаючых гэтай легенды. Гэтак у выкладках гісторыкаў не сустрэлася першая дата фіксацыі назвы ручая *Менка* пад Мінскам, гіпотэза ж пра сувязь *Менкі* з гарадзішчам, аддаленым ад сучаснага Мінска з’явілася на падставе меркаванняў акадэміка А. Ясінскага, якія з’явіліся ў афіцыйнай публікацыі толькі ў 1937 г.: “Спачатку ён (Мінск – *заўвага наша*) знаходзіўся на рацэ *Менцы*, у 1066 г. (з гэтай датай –

заўвага наша) быў знішчаны, спалены кіеўскім князем Ізяславам і перанесены на р.Свіслач” (Малая советская энциклопедия 1937: 952). Як бачым, А. Ясінскі піша пра Мінск на Менцы, потым на Свіслачы, не прымаючы *Нямігу* ў кантэкст паўстання і далейшага існавання Мінска, хоць назва *Няміга* здаўна гучыць у гэтым кантэксце.

Выкрываюцца цікавыя абставіны:

1. Паводле пісьмовых помнікаў XII ст., у 1067 г. у адносна блізкім да Мінска месцы адбылася славутая бітва на Нямізе, але да нас дайшлі толькі спісы XV-XVI ст. Ніводін факт не мае абсалютнай доказнасці, а з тэксту не зразумела, што такое Няміга і дзе яна знаходзіцца. Важна адзначыць, што яшчэ да XIX ст. навукоўцы блыталі Мену і Менск, як галоўны паўднёвы фарпост Полацкага княства, на які напалі Яраславічы, з рэчкай і горадам Мена на Чарнігаўшчыне (Слоўнік Каралеўства 1885: 350);

2. Няміга існуе ў першай летапіснай згадцы толькі ў форме “к Немізе”, што дало падставы лічыць за яе першасную форму – Неміза, у дадатак меркаваць, што гэта паселішча, а не рэчка. У выглядзе Неміза слова ўвайшло у “Спіс рускіх гарадоў далейшых і бліжэйшых” XV ст. (Тихомиров 1952);

3. Ідэнтыфікацыя летапіснай Нямігі з маленькім пратокам пасярод Мінску здзейснілася З.Даленгам-Хадакоўскім толькі ў пачатку XIX ст., да яго, напрыклад, вядомы расійскі гісторык М. Карамзін атаясамліваў Нямігу з Нёманам (Карамзин 1842: 43).

4. Картограф Р. Баравы, сцвярджае, што на мапах XVIII ст. – першай паловы XIX ст., хоць і існуе вуліца Няміжская, але “не прачытваецца ні рэчышча ручая, ні наогул што-небудзь падобнае”, першым жа планам горада Мінска, дзе адзначана рэчка Няміга, з’яўляецца “План Губернскаго города Минска”, выдадзены інжынерам-тэхнолагам В. Цывінскім у 1910 г. (Лычавко 2012);

5. Выток Нямігі дакладна не вызначаны (Лычавко 2012), і сёння наогул няма гэтай рэчкі, даўжыня якой складала не болей за 5 км, а значыць, яна была карацейшая нават за Менку (7 км).

Па факце, да ўзгаданых крыніц і меркаванняў не можа быць поўнага даверу, бо меркаванні, асабліва гісторыкаў XVIII–XIX ст., часта падмацоўваліся ідэйнымі падставамі свайго часу. Тым не менш, пра Нямігу складаюцца легенды. Думкаванне пра загадкавую Нямігу амаль даходзіць да таго, што ўзнікаюць спробы абгрунтавання здольнасці Нямігі прымаць караблі, стварылася гарадская прытча пра паўнаводныя разлівы сціснутай у калектары рачулкі, а пасля доўгіх пошукаў вытокаў Нямігі і адшукання ў раёне Роварнага

завулку балотка, адважныя ўдзельнікі экспедыцыі з добрым пачуццём гумару напісалі: “С некоторой долей уверенности и авантюризма можно утверждать, что это и есть место бывшего истока Немиги. Можно начать водить зарубежных туристов и строить агроусадьбу” (Лычавко 2012). Напэўна, наступным этапам будзе вывядзенне Нямігі з калектара ды пашырэнне яе гістарычных берагоў (Добровольскі 2016). Таму і мы, вырашылі паспрабаваць дапамагчы з высвятленнем пытання пра *Нямігу*.

Пачнем з адкідання прынамсі аднаго палажэння, што *Няміга* – гэта не рака, а нейкае абароннае ўмацаванне на беразе ракі, магчыма, нейкі горад, пры чым, імаверна, ён называўся *Няміза*. Можна нагадаць, што такім меркаваннем апераваў Э. Загарульскі (Загарульскі 1982), што не падтрымліваў гіпотэзы пра перанос горада, а лічыў, што Менск дзе стаяў, там і стаіць, ваяры ж Яраславічаў рушылі ў бок іншага паселішча, што мела назву *Няміга* або *Няміза*, бо ў летапісе ўжыты прыназоўнік “к Нямізе” а не “на Нямігу”. Відавочна, гэта падмацоўваў той факт, што *Няміза* была ўключана ва ўзгаданы вышэй спіс “рускіх гарадоў” (Тихомиров 1952).

Меркаванне, што прынамсі існавала выключна *Няміга*, а не *Няміза* мы патлумачылі б тым фактам, што першы летапіс Нестара XII ст., дзе яна ўзгадваецца ў форме *к Немізе*, ствараўся на кіеўскім моўным падмурку, а тэкст меў прыкметы абавязковага ўжывання царкоўнаславянскай мовы, таму чаргаванне *Неміга* > *к Немізе* ў давальным склоне абавязковае. А вось спіс “рускіх гарадоў”, што дайшоў у рукапісе XV ст., адлюстроўвае іншую эпоху. Гэты геаграфічны помнік мог абапірацца на іншыя крыніцы, таму *Няміза* была своеасаблівай “выпіскай” з ранейшых помнікаў, аўтар жа абапіраўся ўжо на старажытнарускі падмурак (наўгародскі, пскоўскі, маскоўскі), якому не была ўласцівая замена *-ga* – *ze* (Степанов 2013). Імаверна, “велікарускі” стваральнік “спісу” не атаясамліваў выраз *к Немізе* з формай *Неміга*.

Новачасная гіпотэза пра перанясенне *Менска* з ручая *Менка* на раку *Нямігу* – гэта яшчэ адзін, зусім іншы гістарычны зрэз. Ён абапіраецца на дадзеныя вельмі познія, пачатак якіх, верагодна, у XVIII – XIX ст., калі гісторыкі расійскай імперыі зацікавіліся працэсам “атаясамлівання” Нямігі з тапанімічнымі аб’ектамі каля Мінску. Невядома, як З. Далэнга-Хадакоўскі “атаясаміў” з Нямігай мелкі праток пасярод старога Менска. Нельга сказаць, што над гэтай гіпотэзай і этымалогіяй слова *Няміга* добра папрацавалі філолагі, гісторыкі ж з большага задаволіліся этымалогіяй *Мена/Менка*,

праецыруючы гэта на *Менск*. Мы ж бачым некалькі новых накірункаў у развіцці як этымалогіі, так і гісторыі назвы *Менск*.

Пачаць варта з існуючых напрацовак, дзе існуе рэчка *Менка*, што магла мець назву *Мена/Меня*, адкуль пайшло *Менск/Менеск*. Да гэтай тэорыі звычайна прыкладаецца гіпотэза з балц. *menkos* ‘малы, мелкі’, але ніколі не абмяркоўвалася належнасць невялікіх рэчак з падобнымі назвамі на суседніх абшарах (Слоўнік Каралеўства 1885, 350): *Мена* – рака, правы прыток Дзясны, на якой стаіць мястэчка *Мена* на Чарнігаўшчыне (цяпер – раённы цэнтр), *Мень* (альбо *Мнень*) – рэчка на Дабрыньскім паазер’і ў Польшчы, якая спалучае Скупскія азёры і ўпадае да Віслы, там жа стаіць населены пункт *Мень*, існуе вёска *Мень* на рэчцы *Мянка* ў павеце бельскім, даўней – Гродзенскай губерні, цяпер жа Падляшскага ваяводства Польшчы, яшчэ адна рэчка *Меня* цячэ на Мазовіі ў павеце Мінскім на захадзе ад Калушына, ля вёскі з ідэнтычнай назвай *Меня*, побач жа знаходзіцца горад *Мінск Мазавецкі*, ад якога ў рэчку *Меня* ўцякае рэчка Срэбная, сам жа *Мінск Мазавецкі* непасрэдна на *Мені* не знаходзіцца.

Лічым патрэбным звярнуць увагу і на назвы, фанетычна аддаленыя ад найпрасцейшай версіі ў гіпотэзе *Мена* > *Менск*. Гэта можа быць і маленькая рэчка *Мнюта* на Глыбоччыне, і населены пункт *Мінойты* на Гарадзеншчыне, гэта, канечне, і рэчка *Мінія* (у польскіх крыніцах – *Minia*, што можа вымаўляцца як *Міня*) – рака паміж Нёманам і Дзвіной, якая працякае ў сучаснай Літве, з’яўляецца правым і апошнім прытокам Нёмана. Як падае *Slownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Слоўнік Каралеўства 1885, 446), гэты гідронім мае нібыта нямецкія адпаведнікі *Minge* / *Minga* / *Мінога* ад першаснай назвы *Міня*, і што гэтыя назвы нібыта ўжываюцца “*mylnie*”.

У сувязі з такім “памылковым” вымаўленнем звяртаюць на сябе ўвагу і польскі населены пункт на мазурах *Mińwu*, што па-нямецку называўся *Мінгфен*, і *Мінгосы* (польск. *Mingosy*) – фальварак у павеце вэнгровскім паміж Калушынам і Седльцамі, і *Мінгелі* (польск. *Mingiele*) – вёска у шауляйскім павеце, і *Мінгінцы* (фальварак у шауляйскім павеце), і, як не дзіўна гэта падасца гісторыкам – рэчка *Бабрунга* (польск. *Bobrunga*), што ў дэлье Нёмана ўпадае ў рэчку *Мінгу*, а таксама рэчка *Данга* (ням. *Dange*) ў Клайпедзе і вядомая назва паселішча на Куршскай касе з назвай *Нерынга*. Дарэчы такія назвы з элементам *-нг-* фіксуюцца ад XIII ст. (Дземярэцкас 2016).

Як бачым, назвы, сумежныя з *Мена*, *Меня* ды *Менка* ў пэўным арэале даволі шматлікія. І, падобна, як у тапонімах ці гідронімах

можна вылучаць аднолькавыя суфіксальныя элементы кшталту *-берэці -дорф*, ствараецца цэлая група “менкаанімаў”, якія выяўляюць неуніфікаваныя карнявыя варыянты, якія лепей разглядаць тоеснымі парамі на матэрыяле існуючых фіксацый: *Мена/Міня, Мена/Меня, Мена/Мень, Мена/Менка, Менка/Мянка, Міня/Мінія, Міня/Мінга, Мінга/Мінге, Мінга/Мінога*. Можна выснаваць у адпаведнасці з тапанімічнымі дадзенымі, што не вялося гаворкі пра пошук арыгінальных назваў для кожнай рэчкі. Рэчка магла быць унутрыпаселішчым тапаграфічным аб’ектам, магчыма, айконімам тыпу *Малая рэчка*, прыток нейкай *Вялікай рэчкі*. З другога боку, дубляванне назваў уласціва тэрыторыі аднаго племені, прысутнасць на мапе падобных, а нават аднолькавых назваў – гэта норма, што вызначае межы пляменнага рассялення. Нават напрошваецца аднясенне да перыферыі такога арэалу нямецкай ракі *Майн*, што звычайна адносяць да кельцкіх запазычанняў, а ў лацінскім варыянце адлюстроўваюць яе даўнейшае вымаўленне – лац. *Moenus*. З другога ж боку, на ўсходняй перыферыі сустракаецца фіна-вугорская назва *майна*, што азначае ‘месца для лоўлі рыбы’.

Прыгледземся больш уважліва да фанетычных параметраў у прыкладзе *Менка – Няміга*, дзе адзначаецца падабенства не толькі *М/Н*, але і *Г/К*. Цяжка сказаць, наколькі ў старажытныя часы такія замены былі паслядоўнымі, ці мелі спарадычны характар. Але, як пісалася вышэй, прычынай гэтых перастварэнняў былі не толькі адсутнасць вымаўленчых норм і канцэнтрацыі ўвагі на артыкуляцыйнай розніцы, дадаваўся і фактар “візіцёра”, што прыносіў ўласную гукавую сістэму ў іншую, прадукуючы распадабненне гукаў, рэалізуючы новую, магчыма, выпадковую форму ў гістарычнай пісьмовай фіксацыі. Гэтым “поліфанічным” эфектам бескрытычна карыстаюцца стваральнікі легенд новага часу, дапісваючы, як нам падаецца, гісторыю новымі версіямі або наўпрост заходзячы ў сляпыя завулкі.

На працягу вялікага інтэрвалу часу ва ўзгаданым у гэтым артыкуле арэале стварылася мульцімоўная карціна з вялікай колькасцю вусных і, безумоўна, пісьмовых напластаванняў. Паспрабуем звязаць назву маленькай рэчкі *Менка* з назвай *Менск*, не губляючы ў гэтым трохкутніку назвы *Няміга*. Прывядзем пакрокавы прыклад працэдуры “адноўленага вымаўлення” першаснай формы назвы *Няміга*. Наша мэта – даказаць, што *Няміга* – гэта тое ж, што і *Менка*, а *Менка* – тое ж, што і *Меня*. Каб гэтыя варыянты загучалі аднолькава – трэба было ўлічыць умовы, якія маглі спарадзіць дыферэнцыяцыю,

не абмінаючы магчымую канверсію вуснай назвы ў пісьмовую, удакладніць дэталі і ўсталяваць правілы нейтралізацыі існуючых напластаванняў:

1. Гэтак слова *Няміга* у сучаснай беларускай форме мае ператварыцца ў форму *Неміга* шляхам нейтралізацыі беларускага якання.

2. Форма *Неміга* можа пераўтварыцца ў форму *Меміга* шляхам замены Н/М, што не мае пазіцыйных абмежаванняў і абапіраецца на фанетычнае падабенства гукаў. Адпаведна, на гэтай стадыі атрыманая форма *Меміга* максімальна набліжае нас да зафіксаванай нямецкай назвы *Мемель* у паралелі з *Немен*.

3. Форму *Меміга* мы на тых самых прынцыпах замены М/Н можам ператварыць у *Меніга*.

4. З улікам зафіксаваных на прынёманскіх тэрыторыях аналагічных назваў (*Мінге/Мінга/Мінога*) дапускаецца разгляд элементу *–іга* ў форме *Меніга* як адпаведніка элементу *–ія*, адкуль з *Меніга* ствараецца ётаваная форма *Менія* з націскам менавіта на *–і*.

5. Вымаўленне *Менія* з націскам на карнявы *–е* можа рэдукаваць *–і* ў канчатку і даць фанетычны варыянт *Меня*. **Гэта і ёсць першасная форма.** Магчымай з’яўляецца жаночая форма без канчатку – *Мень*.

У ланцужку напластаванняў ад першаснага *Мень/Меня* больш дэталёва варту разгледзець наступны фрагмент: *Меня* > ётаванае вымаўленне *[nja]* *Менія* > дадатковая вакалізацыя *[nija]* *Менія* > развіццё фрыкатыўнага вымаўлення *[niʲa]*, што ўласціва гэтаму арэалу, і што, імаверна, справакавала першую пісьмовую фіксацыю з літарай “г” > *Меніга/Неміга*. Мы лічым, што першая фіксацыя была лацінскамоўнай *Meniga*, з паследуючым перацягваннем націску ў другасным вымаўленні створанага пісьмовага варыянту. Лацінскамоўная фіксацыя магла быць і адлюстраваннем вымаўлення *Menga* як *Меня*, паколькі ў стражытнай графічнай сістэме лацінскай мовы выкарыстоўвалася спалучэнне *–ng–* для запісу мяккага вымаўлення *[nj]*. Далейшыя шляхі распаўсюджвання новай формы – невядомыя, аднак менавіта запіс *Menga* мог спарадзіць паследуючае “аславяненае” вымаўленне *Менка*.

Можна яшчэ раз прывязацца да ўмоўнага факту, што ў XII ст. назва *Мена/Менка* была зафіксавана ў “Аповесці мінулых часоў” як *Неміга* (у давальным склоне – *к Немізе*). З гэтага часу назіраецца шматгадовае паралельнае існаванне дыялектнай назвы *Мена* з “кніжнай” трансфармаванай назвай *Няміга*, хоць да летапіснага факту вучоныя звярнуліся значна пазней – прыкладна ў пачатку

XIX ст. Папулярызацыя гэтага факту, прывязка *Нямігі* да горада *Менска* вынікала першым адзначэннем ракі *Нямігі* на гарадской мапе толькі ў пачатку XX ст. Узнік штучны прэцэдэнт раздзялення назваў *Мена/Менка* і *Няміга*. На яго падставе стварыліся апошнія гістарычныя гіпотэзы. Здымаць векавыя пласты цяжка не толькі гісторыкам, але і філолагам. Як падаецца, не застаецца сумневу толькі ў адным: *Менск* як ўзнік, так і стаіць на *Мене*. Але, можа, *Менка* – гэта Свіслач, малы прыток вялікай ракі Бярэзіны. Ці вядома, калі ўпершыню зафіксавалі назву *Свіслач*? Не выключаецца і існаванне большай колькасці назваў тыпу *Нёман* у прыкладанні да вялікіх рэк побач з малымі. Тады *Няміга* ў постаці *Немінга* вяртае нас да этымалогіі слова *Нёман*. Пакуль толькі гіпатэтычна.

Літаратура

Добровольский П. Не только Немига. Три водоёма Минска, которые можно вернуть из коллекторов наружу // URL: <https://news.tut.by/society/492897.html>.

Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Мн.: БГУ, 1974.

Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Мн.: БГУ, 1982.

Заяц Ю.А. // Большая российская энциклопедия. Электронная версия: <https://bigenc.ru/geography/text/2216289>

Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб.: Изд. И. Эйхенерлинга, 1842 – 1843. Кн.1 (1842).

Киштымов А.Л. Гродно и неманский водный путь. Конец XVIII – начало XX в. // Гарадзенскі палімпсест. XII – XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі Горадня, 7 лістапада 2008 г. / Пад рэдакцыяй А.Ф.Смаленчука, Н.У.Сліж. Горадня-Беласток: ІГДБ (ЕГУ), 2008. С. 130-144.

Краткое описание внутреннего Российской империи водохозяйства между Балтийским, Черным, Белым и Каспийским морями, служащее изъяснением изданных при Департаменте водяных коммуникаций гидрографических карты, XIX в. сочиненное при оном Департаменте секретарем Бахтуриным. СПб., 1802.

Лычавко А. Следы Немиги: что осталось на поверхности? // URL: <https://news.tut.by/society/320765.html>

Малая советская энциклопедия. Изд. 2-е. М: ОГИЗ РСФСР, 1937. Т. 6.

Нерознак В.П. Названия древнерусских городов / под. ред. Д.С. Лихачева. М.: Наука, 1983. С.118.

Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений. СПб.: Издание Археологического Института, 1901.

Роспонт С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. М.: Наука, 1972.

Степанов Г. Загадки и парадоксы берестяных грамот // URL: <http://www.ruvek.ru/?module=articles&action=view&id=8269>.

Тарасов С.А. Городище на Менке. // URL: <https://minsk-old-new.com/places/minskij-rajon/gorodishhe-na-menke>.

Тихомиров М.Н. Список русских городов, дальних и ближних // Исторические записки. М., 1952. Т. 40. С. 214-259.

Фасмер М. Этимологический онлайн-словарь русского языка // URL: <https://vasmer.lexicography.online>.

Demireckas K. Ar gražinsime Dangės vardą? // URL: www.ve.lt/naujienos/klaipeda1/miesto-istorijos/ar-grazinsime-danges-var-da-2/.

Demireckas K. Mūsų upė. Dangė ar Danė? // URL: <http://kauno.diena.lt/naujienos/klaipeda/miesto-pulsas/musu-upe-dange-ar-dane-765912>.

Długossii J. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Chorographia. – рукапіс да 1480 г.

Pfeifer W. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Koblenz, 2014.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. F.Sulimierskiego, B.Chlebowskiego, W.Walewskiego. W-wa: Wiek, 1885. T.VI.